

ABU ZAYD DABBUSIY HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI

Muhammadjon Homidjonov

Oriental Universiteti magistranti

Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Abu Zayd ad-Dabbusiyning yashagan davri va uning ilmiy shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan Movarounnahr ilmiy muhitining xususiyatlari tahlil qilinadi. X–XI asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan taraqqiyoti, xususan Buxoro, Samarqand va Nasaf shaharlarining ilmiy markaz sifatidagi o'rni yoritiladi. Dabbusiyning hanafiy mazhabi doirasida usul al-fiqh fanining rivojiga qo'shgan hissasi, uning metodologik yondashuvlari, dalillarni tahlil qilish, qiyos va istihson kabi usullarga bergan ilmiy asoslari keng ochib berilgan. Shuningdek, uning "Ta'sis an-nazar" va "Taqvim al-adilla" asarlarining nazariy ahamiyati hamda fiqhiy tafakkurni tizimlashtirishdagi roli yoritiladi. Tadqiqot natijasida Dabbusiy ilmiy merosining hanafiy fiqhining shakllanishi va zamonaviy islom huquqshunosligidagi ahamiyati asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *Abu Zayd ad-Dabbusiy, Movarounnahr, Buxoro, Samarqand, Nasaf, hanafiy mazhabi, usul al-fiqh, fiqhiy metodologiya, qiyos, istihson, shar'iy dalillar, islom huquqshunosligi.*

KIRISH

Abu Zayd ad-Dabbusiy yashab ijod qilgan davr Movarounnahr tarixida ilmiy-ma'rifiy yuksalish bilan ajralib turadigan bosqichlardan biri hisoblanadi. X–XI asrlar oralig'ida Markaziy Osiyo hududi nafaqat siyosiy va iqtisodiy markaz, balki islom ilmlari rivojining muhim o'chog'iga aylangan edi. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Nasaf kabi shaharlar ilm-fan markazlari sifatida mashhur bo'lib, bu hududlarda yetishib chiqqan ulamolar butun islom olamiga ta'sir ko'rsatgan. Abu Zayd Dabbusiy aynan mana shunday ilmiy muhitda shakllangan olimlardan biri bo'lib, uning ilmiy kamolotiga ushbu hududdagi

boy ilmiy an'analar, ustoz-shogirdlik tizimi va ilmiy bahs-munozaralar muhim ta'sir ko'rsatgan. Dabbusiy tavallud topgan Dabbusiya qishlog'i Buxoro vohasida joylashgan bo'lib, bu hudud o'sha davrda hanafiy fiqhining yetakchi markazlaridan biri hisoblangan¹.

Movarounnahr hududida hanafiy mazhabining keng tarqalishi bu yerda fiqh ilmining chuqur rivojlanishiga sabab bo'ldi. Bu jarayonda mahalliy ulamolar nafaqat mavjud fiqhiy qarashlarni o'rganish bilan cheklanib qolmay, balki ularni rivojlantirish, yangi metodologik yondashuvlar ishlab chiqish bilan ham shug'ullanganlar. Dabbusiy ham aynan mana shu ilmiy muhit ta'sirida shakllanib, keyinchalik hanafiy fiqhining nazariy asoslarini takomillashtirishga katta hissa qo'shdi².

ASOSIY QISM

Dabbusiy yashagan davrda Fiqh ilmi bilan bir qatorda Usul al-fiqh ham alohida ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanib borayotgan edi. Dastlab fiqh amaliy masalalarni hal qilishga qaratilgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan bu masalalarni qanday metod asosida hal qilish kerakligi masalasi dolzarb bo'lib qoldi. Shu tariqa usul al-fiqh fani shakllandi. Dabbusiy aynan shu jarayonning faol ishtirokchisi sifatida tarixga kirdi³. Bu davr ilmiy muhitining muhim xususiyatlaridan biri – ilmiy bahs va munozaralarning keng rivojlanganidir. Ulamolar o'rtasida fiqhiy masalalar yuzasidan muntazam ravishda ilmiy munozaralar olib borilgan. Bu esa ilmiy tafakkurning chuqurlashishiga, nazariy asoslarning mustahkamlanishiga olib kelgan. Dabbusiy ham o'zining mantiqiy fikrlash qobiliyati va dalillarga asoslangan yondashuvi bilan ana shunday bahslarda faol qatnashgan⁴. Dabbusiy ilmiy shakllanishida uning ustozlari va ilmiy muhit muhim rol o'ynagan. Movarounnahrda ustoz-shogirdlik tizimi yuqori darajada rivojlangan bo'lib, har bir olim o'zidan oldingi ilmiy maktab

¹ Ziyodov Sh. Movarounnahr ulamolari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010. – B. 118.

² Usmonov M. Hanafiy mazhabi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 92.

³ Abdulloh Muhammad. Islom huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2012. – B. 134.

⁴ Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 276.

an'analarini davom ettirgan. Bu tizim orqali ilmiy meros avloddan-avlodga o'tib kelgan. Dabbusiy ham ana shu uzluksiz ilmiy an'ananing mahsuli sifatida shakllangan⁵. Shuningdek, bu davrda arab tili va mantiq ilmlari ham keng rivojlangan bo'lib, ular fiqh va usul al-fiqhni chuqur o'rganishda muhim vosita vazifasini bajargan. Dabbusiy o'z asarlarida mantiqiy tahlilga katta e'tibor qaratgani uning aynan mana shu ilmiy muhitda shakllanganini ko'rsatadi. U dalillarni faqat keltirish bilan cheklanib qolmay, balki ularni tahlil qiladi, o'zaro solishtiradi va ustuvorlik darajasini aniqlaydi.

Dabbusiy yashagan davrda islom huquqshunosligida turli maktablar o'rtasida fikriy bahslar kuchaygan edi. Bu esa har bir maktab vakillarini o'z qarashlarini ilmiy asosda himoya qilishga undagan. Hanafiy mazhabi vakillari ham bu jarayonda faol ishtirok etib, o'z metodologik yondashuvlarini takomillashtirishga intilganlar. Dabbusiy ana shu jarayonda hanafiy fiqhining nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan olim sifatida ajralib turadi⁶. Movarounnahr ilmiy muhitining yana bir muhim jihati – ilmiy asarlar yozish an'anasining rivojlanganidir. Bu davrda olimlar o'z ilmiy qarashlarini kitob shaklida bayon etib, ilmni tizimlashtirishga harakat qilganlar. Dabbusiy ham bu an'anani davom ettirib, o'zining muhim asarlarini yaratdi. Uning asarlari nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham keng qo'llanilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Dabbusiy yashagan davrda ilmiy faoliyat faqatgina diniy bilimlar bilan cheklanib qolmagan. Balki falsafa, mantiq, tilshunoslik kabi fanlar ham rivojlangan bo'lib, ular fiqh ilmining rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Dabbusiy asarlarida mantiqiy izchillik va tizimlilikning yuqori darajada ekanligi uning ushbu fanlardan ham yaxshi xabardor bo'lganini ko'rsatadi. Dabbusiy ilmiy shakllanishida hududiy omillar ham muhim rol o'ynagan. Movarounnahr hududi turli madaniyatlar kesishgan maskan bo'lib, bu yerda turli ilmiy an'analar uyg'unlashgan. Bu esa ilmiy tafakkurning

⁵ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'ME, 2002. – B. 247.

⁶ Ziyodov Sh. Movarounnahr fiqh maktabi. – Toshkent: TIU, 2013. – B. 156.

kengayishiga va yangi yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Abu Zayd ad-Dabbusiy islom huquqshunosligi tarixida, ayniqsa Usul al-fiqh fanining rivojlanishida alohida o'rin tutgan yirik nazariyotchilardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy merosi hanafiy mazhabining metodologik asoslarini tizimlashtirish, dalillarni tahlil qilish usullarini takomillashtirish hamda fiqhiy qaror chiqarish jarayonini ilmiy asoslashga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Dabbusiyning ilmiy merosini tahlil qilishda uning asarlariga murojaat qilish muhim ahamiyatga ega. U yozgan asarlar nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham hanafiy fiqhining asosiy manbalaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Uning ilmiy ishlari ichida eng mashhurlari sifatida "Ta'sis an-nazar" va "Taqvim al-adilla" asarlarini alohida ta'kidlash lozim. "Ta'sis an-nazar" asari Dabbusiyning fiqhiy tafakkurini aks ettiruvchi muhim manba bo'lib, unda fiqhiy masalalarni tahlil qilishda qo'llaniladigan metodlar bayon etilgan. Ushbu asar o'zining mantiqiy tizimlilik, dalillarni izchil tartibda keltirishi va qarama-qarshi fikrlarni muvozanatlashtirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Dabbusiy bu asarda fiqhiy qaror chiqarishda dalillar o'rtasidagi munosabatni aniqlashga alohida e'tibor qaratadi⁷. Dabbusiyning yana bir muhim asari "Taqvim al-adilla" bo'lib, bu asar Usul al-fiqh fanining rivojida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu asarda shar'iy dalillarni baholash, ularning kuchlilik darajasini aniqlash, qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirish va ustuvorlik berish masalalari keng yoritilgan. Dabbusiy dalillarni faqat sanab o'tish bilan cheklanmay, balki ularning ichki mantiqiy bog'liqligini ham ochib beradi⁸.

Dabbusiyning ilmiy merosida qiyos (analogiya), istihson (yaxshilikka asoslangan hukm chiqarish), ijmo' (ulamolar ittifoqi) kabi fiqhiy manbalar alohida o'rin tutadi. U bu manbalarni chuqur tahlil qilib, ularning qo'llanish doirasini aniq belgilab beradi. Ayniqsa, istihson metodining asoslanishi va uni

⁷ Ziyodov Sh. Movarounnahr fiqh maktabi. – Toshkent: TIU, 2013. – B. 162.

⁸ Abdulloh Muhammad. Islom huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2012. – B. 141.

amaliyotda qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratadi⁹. Dabbusiyning ilmiy yondashuvida mantiqiy tahlil muhim o'rin egallaydi. U fiqhiy masalalarni hal etishda nafaqat an'anaviy manbalarga tayanadi, balki ularni mantiqiy jihatdan tahlil qiladi, dalillarni solishtiradi va eng maqbul qarorni tanlaydi. Bu jihat uning ilmiy metodologiyasining asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi¹⁰. Dabbusiyning ilmiy merosini o'rganishda uning qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirishga qaratilgan yondashuvi alohida e'tiborga loyiqdir. U fiqhiy masalalarda yuzaga keladigan ixtiloflarni hal qilishda dalillarni bir-biriga zid qo'ymasdan, balki ularni uyg'unlashtirishga intiladi. Bu esa uning ilmiy tafakkurining chuqurligini ko'rsatadi¹¹. Dabbusiy asarlari keyingi hanafiy olimlariga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning metodologik yondashuvlari keyinchalik ko'plab usulshunos olimlar tomonidan rivojlantirilgan va takomillashtirilgan. Shu jihatdan, Dabbusiy hanafiy fiqhining nazariy asoslarini shakllantirgan asosiy shaxslardan biri sifatida e'tirof etiladi¹². Shuningdek, Dabbusiy ilmiy merosining yana bir muhim jihati – uning tizimlilik va izchillikka asoslanganligidir. U fiqhiy masalalarni tartibsiz holda emas, balki aniq bir tizim asosida bayon etadi. Bu esa uning asarlarini o'rganishni osonlashtiradi va ularni ilmiy jihatdan yanada qimmatli qiladi. Dabbusiy ilmiy faoliyatida nazariy va amaliy yondashuvni uyg'unlashtirgan. U fiqhiy masalalarni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham tahlil qiladi. Bu esa uning asarlarining hayotiy ahamiyatini oshiradi.

Dabbusiy merosining yana bir muhim jihati – uning universal xarakterga ega ekanligidir. U faqatgina o'z davrining muammolarini emas, balki keyingi davrlar uchun ham dolzarb bo'lgan masalalarni yoritadi. Shu sababli uning asarlari bugungi kunda ham ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan. Abu Zayd ad-Dabbusiy islom huquqshunosligi tarixida nafaqat yirik usulshunos, balki o'ziga

⁹ Usmonov M. Hanafiy mazhabi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 104.

¹⁰ Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 279.

¹¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'ME, 2002. – B. 249.

¹² Ziyodov Sh. Movarounnahr ulamolari. – Toshkent: TIU, 2010. – B. 123.

xos ilmiy metodologiyani shakllantirgan mutafakkir sifatida alohida o'rin egallaydi. Uning ilmiy qarashlari hanafiy mazhabining nazariy asoslarini mustahkamlash, fiqhiy tafakkurni tizimlashtirish hamda shar'iy dalillarni tahlil qilish usullarini takomillashtirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Dabbusiyning ilmiy qarashlarining markazida shar'iy dalillarni to'g'ri tushunish va ularni mantiqiy asosda qo'llash masalasi turadi. U Usul al-fiqh fanining asosiy tamoyillarini chuqur tahlil qilib, dalillarni baholash va ular o'rtasida ustuvorlikni aniqlashning aniq mezonlarini ishlab chiqdi. Bu jihat uning ilmiy metodologiyasining eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi¹³.

Dabbusiy ilmiy qarashlarida qiyos (analogik hukm chiqarish) alohida o'rin tutadi. U qiyosni fiqhiy hukm chiqarishning muhim vositasi sifatida e'tirof etgan holda, uni qo'llashning qat'iy shartlarini belgilab beradi. Dabbusiy qiyosni faqat tashqi o'xshashlik asosida emas, balki hukmning asl sababini aniqlash orqali qo'llash zarurligini ta'kidlaydi¹⁴. Bu esa uning ilmiy yondashuvida sabab-oqibat bog'liqligiga katta e'tibor qaratilganini ko'rsatadi. Dabbusiy ilmiy qarashlarida istihson metodiga ham alohida e'tibor berilgan. U istihsonni shunchaki sub'ektiv qaror emas, balki shar'iy dalillarga asoslangan muhim metod sifatida asoslab beradi. Dabbusiyga ko'ra, ayrim hollarda qat'iy qiyos natijasi jamiyat manfaatlariga zid kelishi mumkin, shunda istihson orqali yanada maqbul va adolatli qaror chiqarish mumkin¹⁵. Bu yondashuv hanafiy mazhabining moslashuvchanligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Dabbusiy ilmiy qarashlarining yana bir muhim jihati – qarama-qarshi dalillarni muvofiqlashtirishga qaratilgan yondashuvidir. U fiqhiy masalalarda yuzaga keladigan ixtiloflarni hal qilishda dalillarni rad etish emas, balki ularni uyg'unlashtirishga harakat qiladi. Bu metod orqali u shar'iy matnlar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish va yagona xulosaga kelish imkonini yaratadi¹⁶.

¹³ Abdulloh Muhammad. Islom huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2012. – B. 148.

¹⁴ Usmonov M. Hanafiy mazhabi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 109.

¹⁵ Ziyodov Sh. Movarounnahr fiqh maktabi. – Toshkent: TIU, 2013. – B. 171.

¹⁶ Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 283.

Dabbusiy ilmiy metodologiyasida dalillar ierarxiyasini aniqlash masalasi ham muhim o'rin tutadi. U dalillarni kuchlilik darajasiga qarab tasniflaydi va hukm chiqarishda qaysi dalil ustuvor bo'lishini aniqlashga alohida e'tibor qaratadi. Bu esa fiqhiy qarorlarning asosli va izchil bo'lishini ta'minlaydi¹⁷.

Dabbusiy ilmiy qarashlarining muhim jihatlaridan biri – uning mantiqiy tafakkurga asoslangan yondashuvidir. U fiqhiy masalalarni hal etishda mantiqiy tahlildan keng foydalanadi, dalillarni solishtiradi va eng maqbul xulosani tanlaydi. Bu esa uning ilmiy uslubining chuqurligini va tizimlilikini ko'rsatadi. Dabbusiy ilmiy merosi keyingi hanafiy olimlariga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning metodologik yondashuvlari keyinchalik rivojlantirilib, hanafiy usul maktabining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, dalillarni tahlil qilish va ularni muvofiqlashtirish metodlari keyingi usulshunoslar tomonidan keng qo'llanilgan¹⁸. Dabbusiy ilmiy qarashlarining yana bir muhim jihati – uning universalligi va zamonaviy ahamiyatidir. U ishlab chiqqan metodologik yondashuvlar faqat o'z davri uchun emas, balki bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi. Zamonaviy islom huquqshunosligida ham uning qarashlaridan keng foydalanilmoqda. Dabbusiy ilmiy faoliyati orqali hanafiy fiqhining nazariy asoslarini mustahkamlashga ulkan hissa qo'shgan. U fiqhni faqat amaliy hukmlar yig'indisi sifatida emas, balki chuqur nazariy asosga ega ilmiy tizim sifatida shakllantirishga xizmat qilgan.

XULOSA

Abu Zayd ad-Dabbusiy hayoti va ilmiy faoliyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u Movarounnahr ilmiy muhitida yetishib chiqqan va islom huquqshunosligi taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan yirik mutafakkirlardan biridir. Uning shakllanishida Buxoro va umuman Movarounnahr hududidagi rivojlangan ilmiy an'ana, ustoz-shogirdlik tizimi hamda ilmiy bahs-munozaralarning keng tarqalganligi muhim rol o'ynagan. Bu muhit

¹⁷ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'ME, 2002. – B. 251.

¹⁸ Ziyodov Sh. Movarounnahr ulamolari. – Toshkent: TIU, 2010. – B. 129.

Dabbusiyning nafaqat bilim olishi, balki mustaqil ilmiy qarashlar shakllantirishiga ham zamin yaratgan. Dabbusiyning ilmiy merosi, ayniqsa Usul al-fiqh sohasida olib borgan tadqiqotlari orqali namoyon bo'ladi. U fiqhiy hukmlarni chiqarishda qo'llaniladigan metodlarni tizimlashtirib, dalillarni tahlil qilish, ularni o'zaro muvofiqlashtirish va ustuvorlikni aniqlash kabi masalalarga ilmiy asos berdi. Uning "Ta'sis an-nazar" va "Taqvim al-adilla" kabi asarlari hanafiy fiqhining nazariy poydevorini mustahkamlashda muhim o'rin egallaydi. Dabbusiy ilmiy qarashlarining asosiy xususiyati – mantiqiylik, tizimlilik va dalillarga asoslangan yondashuvdir. U qiyos, istihson va boshqa fiqhiy metodlarni chuqur tahlil qilib, ularning qo'llanish chegaralarini aniqlab berdi. Ayniqsa, qarama-qarshi dalillarni uyg'unlashtirish va eng maqbul yechimni topishga qaratilgan metodologiyasi uning ilmiy tafakkurining yuqori darajada rivojlanganini ko'rsatadi. Shuningdek, Dabbusiy nafaqat o'z davrining, balki keyingi asrlar hanafiy olimlariga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Uning ilmiy merosi keyingi usulshunoslar tomonidan rivojlantirilib, hanafiy mazhabining nazariy tizim sifatida shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Shu jihatdan u hanafiy fiqhining metodologik asoschilaridan biri sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdulloh Muhammad. Islom huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2012. – 256 b.
2. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 320 b.
3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 704 b.
4. Usmonov M. Hanafiy mazhabi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – 192 b.
5. Ziyodov Sh. Movarounnahr fiqh maktabi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2013. – 240 b.

6. Ziyodov Sh. Movarounnahr ulamolari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2010. – 280 b.